

ВІДОБРАЖЕННЯ ЦЕРКОВНОСЛОВ'ЯНІЗМІВ У СЛОВНИКАХ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

У статті висвітлено питання про функціонування лексичних значень тих чи тих церковнослов'янізмів у тлумачних словниках української мови, тобто проаналізовано подібність чи відмінність використання їх лексичних значень у словниковому просторі.

Ключові слова: церковнослов'янська мова, українська мова, церковнослов'янізм, лексичне значення, семантика.

У лексичному складі сучасної української мови, який, окрім питомої лексики, увібрав у себе до десяти відсотків запозичень, виокремлюють пласт церковнослов'янізмів, що належать чи не до найдавніших запозичень. Проникаючи в українську мову, церковнослов'янізми, як і будь-які запозичені лексичні одиниці, піддавалися переоформленню відповідно до внутрішньомовних законів її розвитку: змінювалось (якщо вони мали в своєму складі звуки, не властиві для української фонетичної системи) звучання, слова набували нових значень та стилістичних якостей.

Мовознавців (див. праці Л. Булаховського, І. Вагилевича, А. Кримського, І. Огієнка, В. Сімовича, М. Трубецького, Б. Успенського, О. Шахматова) уже давно цікавлять питання взаємозв'язку церковнослов'янської та української мов, а також репрезентації церковнослов'янізмів у сучасній українській мові. Чимало сучасних учених (М. Алефіренко, Л. Гнатюк, О. Горбач, І. Ісиченко, С. Лісняк, Г. Межжеріна, В. Німчук, Г. Півторак, Н. Пуряєва, В. Русанівський, П. Сігалов, М. Скаб, Л. Ткач, О. Ткаченко, Ю. Шевельов та ін.) досліджують проблеми функціонування церковнослов'янізмів в українській мові та виникнення і розвитку церковнослов'янської мови в Україні.

Однак сьогодні ще недостатньо висвітлено питання про фіксацію лексичних значень тих чи тих церковнослов'янізмів у тлумачних словниках української мови.

Мета нашої розвідки – проаналізувати відображення церковнослов'янізмів у різних тлумачних словниках української мови, тобто зазначити подібність чи відмінність використання їхніх лексичних значень у словниковому просторі.

Джерельною базою дослідження слугували словники української мови ХХ – ХХІ ст.: „Словник української мови” в 11 т. (далі – СУМ 11) [3], „Великий тлумачний словник сучасної української мови” (далі – ВТССУМ) [1] та „Словник української мови” в 20 т. (далі – СУМ 20) [4].

Лексикографічне опрацювання церковнослов'янізмів, що входять до складу лексики української літературної мови, на думку дослідників, до

якої приєднуємося і ми, є недостатнім. Так, ще в рецензії на перший том „Словника української мови” в 11 т. М. Пилинський зазначав, що „до групи поширених у мові старослов'янізмів і близьких до них стилістично книжних слів належать такі пропущені у реєстрі слова, як *вистп-ренний, воздвигати, воздвигнути, великовчений, всерятівний, всепідданчий*” [2, с. 80], хоча їх уживають відомі українські письменники, наприклад, М. Бажан, М. Рильський, П. Тичина та ін.

Лексичний склад української літературної мови є надбанням її багатовікового функціонування, а тому словники віддзеркалюють зміни, які відбуваються в ній у зв'язку з розвитком суспільства, його духовної культури. Переважна кількість церковнослов'янізмів мають однакове відображення у всіх наявних тлумачних словниках сучасної української мови. Однак чимало лексем набули нових, сучасних значень або втратили ті, з якими використовували раніше. Деякі слова долучили у ВТССУМ та СУМ 20, порівняно з СУМ 11, до загального лексичного фонду сучасної української мови, а деякі, що втратили актуальність і не властиві сучасній мовній практиці, вилучили з лексикографічного матеріалу.

Так, у ВТССУМ зазначено, що в його реєстрі зафіксовані слова та словосполучення, які з різних причин не були представлені в тлумачних словниках раніше. Це насамперед лексеми, що органічно увійшли в українську літературну мову упродовж останнього десятиліття, пов'язані з релігійними поняттями, а також найуживаніші архаїзми. Крім того, до словника включено слова, які вживали в художніх текстах у ХІХ – ХХ ст., містять поняття про слов'янські чи суто українські обряди та вірування, сучасні надбання культури українського народу [1, с. ІІІ–ІV].

Проте найпомітніші зміни в реєстрі можна спостерігати у СУМ 20. Як зазначено в передмові до цього словника, Україна наприкінці ХХ ст. нарешті здобула незалежність і разом із нею – суверенітет власної мови. Виявилось, що, по-перше, її словниковий склад значно поповнився новими словами; по-друге, не зафіксована лексика з так званої радянської „новомови”; по-третє, змінилася семантика багатьох слів, тому виникла потреба в новому українському лексиконі [4, І, с. 6]. У СУМ 20 спостерігаємо значне поповнення новими лексемами або окремими значеннями, які з різних причин не були відображені в попередніх словниках, а також релігійну лексику. Однією із засад укладання СУМ 20 є максимально повне представлення лексики Святого Письма, серед якої й чимало

церковнослов'янської лексики. Біблійні слова та значення введено в СУМ 20 як пласт лексики, що був мінімально представлений у СУМ 11, а також у зв'язку з тим, що тлумачення багатьох понять і реалій подавали з огляду на тодішню панівну ідеологію – атеїзм [4, I, с. 26].

Отже, досліджуваний нами лексичний матеріал, зафіксований у словниках української мови, дещо різниться кількісно та значеннями. Загалом зміни лексичного складу у словниках відбувалися за такими трьома основними напрямками: 1) введення нових слів, 2) зміна тлумачення слова та 3) розширення семантичної структури слова.

Так, наприклад, у ВТССУМ додано нові слова, найчастіше похідні від тих, що були в СУМ 11: *Архидіаконський*. Прикм. до *архидіакон* [1, с. 42]; *Вознесіння, рел.* У православної церкви одне з дванадесятих свят (Вознесіння Господнє; відмічається на 40-й день після Великодня на честь сходження Ісуса Христа на небо) [1, с. 155]; *Всемогуций, усемогуций*. Те саме, що *всемогуций, усемогуций* [1, с. 162]; *Всепрощення і Всепрощення*. Прощення усього й усіх; усепрощення [1, с. 162]; *Градоначальство*. Те саме, що *градоначальництво* [1, с. 195]; *Жертвенний, зах.* Жертовний; самовідданий [1, с. 274]; *Лицемірствувати, зах.* Лукавити [1, с. 488]; *Несотворенний, зах.* Несосвітений [1, с. 617]; *Облагодзвучений*. Дієприкм. пас. мин. ч. до *облагодзвучити*. // у знач. прикм. [1, с. 639]; *Праведничий*. Належний праведнику [1, с. 916]; *Православник, рідко*. Православна людина [1, с. 917]; *Предвік, зах.* Передвік [1, с. 919]; *Пресподниця, нар.-поет.* Пекло, тартар [1, с. 922]; *Спредковіку, присл., рідко*. Те саме, що *споконвіку* [1, с. 1181]; *Сотворення, книжн.* Те саме, що *сотворіння* [1, с. 1163] та ін.

У ВТССУМ додали нове слово-омонім: *Аспід*¹. Рід отруйних змій [1, с. 26].

У ВТССУМ додано також нові значення: *Алілуя, виг.* // Прославний, урочистий релігійний спів з характерним розспівом на окремих складах слова [1, с. 55]; *Блаженний*. 2. У християнстві – юродивий, а також про деяких святих [1, с. 55]; *Забрало*. 2. Щит, заслон, що прикриває який-небудь пристрій [1, с. 282]; *Месія*. // У християнстві – Ісус Христос, боголюдина [1, с. 520]; *Область*. 4. Простір, в якому поширене якесь явище, що характеризується певними рисами, особливостями [1, с. 640]; *Прапор*. 3. діал. Біла хустка на могильному хресті. 4. діал. Папороть [1, с. 918]; *Предок*. 2. // *перев. мн., розм.* Батьки [1, с. 920]; *Преподобниця*. 2. Красуня [1, с. 921]; *Священство*. 3. Таїнство, за допомогою якого здійснюється зведення у сан священнослужителя [1, с. 1110]; *Трапезний*. 2. у знач. ім. *трапезна*. Західна прибудова до церкви [1, с. 1263] та ін.

ВТССУМ розширив або уточнив характеристику низки слів, порівн.: *Благовіщення*. Одне з

християнських свят [3, I, с. 192] – *Благовіщення, церк.* *Сповідання Діві Марії архангелом Гавриїлом про народження Сина Божого Ісуса Христа 7 квітня*. Одне з великих християнських свят [1, с. 54]; *Іудаїзм (Юдаїзм)*. Релігія євреїв [3, IV, с. 58] – *Іудаїзм (Юдаїзм)*. *Найбільш рання монотеїстична релігія, що виникла в I тис. до н.е. в Палестині. Поширена в основному серед євреїв* [1, с. 405]; *Літургія*. Те саме, що *обідня* [3, IV, с. 532] – *Літургія*¹. *Християнське богослужіння, що супроводжується співом та інструментальною музикою*. Л. православної церкви – обідня, католицької – *меса* [1, с. 493]; *Одкровення, книжн., заст.* 1. Раптове осягнення істини, доступне лише обранцям у момент містичного осявання, що, за християнськими догматами, нібито йшло безпосередньо від Бога [3, IV, с. 291] – *Одкровення, книжн., рел., заст.* 1. Раптове осягнення істини, доступне лише обранцям у момент містичного осявання, що, за християнськими догматами, йшло безпосередньо від Бога; *об'явлення* [1, с. 660] та ін.

Спостерігаємо і протилежне явище – ВТССУМ дещо звузив пояснення деяких слів, порівн.: *Благий*. 1. *розм.* Слабий, кволий; // старий, *ветхий*, убогий, поганий [3, I, с. 195] – *Благий*. 1. *розм.* Слабий, кволий; // старий, убогий, поганий [1, с. 54]; *Пречистий*. 2. *перен.* // у знач. ім. *пречисте*. *Те, що нічим не опоганене, не осквернене* [3, VII, с. 548] – *Пречистий*. 2. *перен.* // у знач. ім. *пречисте* [1, с. 923]; *Хрест*. 6. у знач. *присл.* *хрестом*. *У вигляді, у формі такого предмета* [3, XI, с. 140] – *Хрест*. 6. у знач. *присл.* *хрестом* [1, с. 1352] та ін.

ВТССУМ не подає деяких значень слів, зафіксованих у СУМ 11: *Глава*¹, *уроч*. 1. *заст.* Те саме, що *голова I* [3, II, с. 78]; *Глас, заст.* 1. Голос (у 1 знач.) [3, II, с. 80]; *Гражданка, розм.* 1. Те саме, що *гражданський шрифт* [3, II, с. 154]; *Паче, заст.* 1. *прикм.* Уживається у знач. вищого ступеня; *кращий*. 2. *присл.* Уживається у знач. вищого ступеня; *краще* [3, VI, с. 103]; *Преподаний, розм.* 2. // Виконаний дуже недосконало, немайстерно [3, VII, с. 539]; *Пучина*. 1. Водяна глибінь, морська безодня [3, VIII, с. 410]; *Содома, розм., рідко*. 2. Крайня аморальність, розпуста, що панують де-небудь [3, XI, с. 437]; *Супруга*. 2. *рідко*. Те саме, що *дружина I* [3, XI, с. 852].

ВТССУМ також не подає й деяких слів, зафіксованих у СУМ 11, до речі, майже всі вони в СУМ 11 мають стилістичні маркування: *заст.* – *ад, благодотворитель, градобудування, древо, древце, крат* (у виразі *у сто (тисячу) крат*), *крин, начертальна (геометрія), начертаний, начертання, начертати, обіщаний, обіщання, обіщати, обіщатися, милосердіє, обоюдний, обоюднострий, обоюду, оглашати, оглашатися, опрісник,*

передграддя, прелюбодійний, прелюбодіяння, прелюбодіяти, премногий, премного, смрад, совіт; рідко – *благообразний, всесторонній, всесторонньо, враждати, дякуванн*я (хоча *дякувати* – зафіксовано), *жертвенний* (але зафіксовано з тим самим знач. *жертвénний, зах.*), *жертвуватель, жертвувателька, несокрушимий, обиняк, обиняки, обличитель, обличительний, огласа, ограда, преображати, преображатися, преображення, раввін, роздор, совітник, совітувати, совітуватися, супруг, супружий, супружний, хранитель, хранителька, хрестовидно, чреватий, чреватість, чревовіцання, чревовіцатель, чревовіцателька, чревовіцати; книжн.* – *гласити, здоровислячий, преклоніння, преклоняти, стяжатель, стяжательство, стяжати; розм.* – *оглашений, празничний, празнично, преблаготолучний, преблаготолучно, превосходитьство, предобродушний, прехорошенький, прехорошенько, пречудний, розглагольствування, розглагольствувати; або діал.* – *врем'я, єдиниця, совітати, совітатися.*

У ВТССУМ зовсім не використано ремарки *ц.-с.*, а разом з нею й окремих слів: *благодарный, водружати, вражда, глагол, отверзати, отверзатися*. Вважаємо, що при деяких словах з очевидними церковнослов'янськими ознаками, а інколи й з релігійною семантикою варто було б зазначати, що вони є церковнослов'янськими. Адже в цих лексемах церковнослов'янські риси відчутні навіть пересічному громадянину, а втрата цієї позначки призведе до того, що лексеми такого зразка сприймуть як російські і з часом вони можуть зникнути зі словника української мови.

ВТССУМ не подає деяких лексем, зафіксованих у СУМ 11, на позначення жіночого роду: *ідолка, ідоловірка, ідолянка, лицедійка, мракобіска, престолонаслідниця*, хоча чоловічі назви *ідол, ідоловірець, ідолянин, лицедій, мракобіс, престолонаслідник* зафіксовані.

Не спостерігаємо у ВТССУМ й деяких лексичних одиниць на *-юч-*, не природних для української мови: *благословляющий, всезростающий, облагороджующий, торжествующе, торжествующий*; на *-видний*: *мигдалевидний* (бо *мигдалеводібний*), *хрестовидний* (бо *хрестоподібний*); на *-приношення*: *жертвоприношення* (бо *жертвопринесення*).

Деяких слів не включено у ВТССУМ, можливо, й через те, що вони своїм звучанням нагадують російські кальки (*градобудівний, градобудівник, градобудівництво, одушевлений, одушевлення, одушевлення, одушевляти, одушевлятися, перегласовка* (лінгв.), *состав* (зал.), *сугубий, сугубо*), або ж відсутність стилістичних позначок зумовлене тим, що тлумачення вказують на використання цих лексем у тій чи тій сфері: *опорочений, опорочення, опорочування,*

опорочувати, опорочуватися, проблаженствовати, раболіпний, раболіпно, раболіпство, раболіпствовати, Саваоф.

Зазначимо, що у ВТССУМ уже відсутні атеїстичні позиції укладачів: спостерігаємо визнання існування Бога, на відміну від СУМ 11, що виражається зміною малої букви на велику, у вилученні слів *нібито, так званий, міфічний, порівн.*: *Євангеліє*. 1. Частина Біблії (головна частина Нового Завіту), у якій вміщено легенди про життя та повчання *міфічного* Ісуса Христа і яка є основою християнської релігії. 2. *перен., ірон.* Книга, в якій викладені основні принципи, правила чого *небудь* [3, II, с. 494] – *Євангеліє*. Частина Біблії (головна частина Нового Завіту), в якій вміщено легенди про життя та повчання Ісуса Христа і яка є основою християнської релігії [1, с. 269]; *Канон*. 3. *церк.* Список зібрання релігійних книг, узаконених церквою як *святе писмо* [3, IV, с. 88] – *Канон*. 3. *церк.* Список зібрання релігійних книг, узаконених церквою як *Святе Письмо* [1, с. 413]; *Месія*. В іудейській релігії – посланець божий, який *ніби* має з'явитися для врятування людства від зла [3, IV, с. 682] – *Месія*. В іудейській релігії – посланець Божий, який має з'явитися для врятування людства від зла [1, с. 520]; *Одкровення, книжн., заст.* 1. Раптове осягнення істини, доступне лише обранцям у момент містичного осявання, що, за християнськими догматами, *нібито* йшло безпосередньо від *бога* [3, IV, с. 291] – *Одкровення, книжн., рел., заст.* 1. Раптове осягнення істини, доступне лише обранцям у момент містичного осявання, що, за християнськими догматами, йшло безпосередньо від *Бога*; об'явлення [1, с. 660]; *Пролог, літ., іст.* Так звані житія святих, подані відповідно до днів їх поминання [3, VIII, с. 219] – *Пролог, літ., іст.* Житія святих, подані відповідно до днів їх поминання [1, с. 976] та ін.

Уведення нових слів простежуємо і в СУМ 20, найчастіше це похідні від тих, що були в СУМ 11 та ВТССУМ: *Апостольство, бібл.* Покликання, служіння апостола; вид посланництва від імені Ісуса Христа [4, I, с. 249]; *Благ* – те саме, що *благий* [4, I, с. 540]; *Архієпископія*. 1. У християнській церкві церковно-адміністративний округ, яким управляє архієпископ. 2. Вищий орган церковного управління християнської церкви [4, I, с. 270]; *Архімандритство*. Місце або посада архімандрита [4, I, с. 270]; *Благовіститися, недок., рел.-церк.* Пас. до *благовістити* [4, I, с. 541]; *Благовість*. Те саме, що *блага вість* (див. *вість*) [4, I, с. 541]; *Благовіщенський*. 1. Прикм. до *Благовіщення*. 2. Стос. до *Благовіщення* [4, I, с. 541]; *Благовоління*. 1. *заст.* Дія за знач. *благоволити* 1. 2. *ірон.* Дія за знач. *благоволити* 2 [4, I, с. 541]; *Благоліпність, книжн.* Краса [4, I, с. 542]; *Блаженніший, Блаженніший, рел.-церк.* У християнстві – один із титулів патріарха,

у деяких випадках митрополита [4, I, с. 547] та ін.

У СУМ 20 додалися й нові слова-омоніми: *Аз*², *займ.*, *заст.* Я (уживається в деяких виразах, запозичених із церковнослов'янської мови) [4, I, с. 142]; *Благовірний*¹. 1. Православний святий з монархів, який прославляється церквою за праведне життя. 2. Те саме, що *побожний* [4, I, с. 540].

У СУМ 20 додано й нові значення чи відтінки значень в окремих словах: *Альфа*. // Позначення змінної величини в спеціальних текстах [4, I, с. 185]; *Агнець*. 2. (з *великої літери*), *бібл.* Одне з імен Ісуса Христа, яке вживається на позначення його викупної жертви за людей. *Агнець Божий*. Як *agneць* [4, I, с. 119]; *Аміль*, *присл.* 2. (з *великої літери*), *бібл.* Найменування Ісуса Христа [4, I, с. 193]; *Аметистовий*. 2. Кольору аметисту [4, I, с. 191]; *Аромат*. 2. *тільки мн.* Запахні, духмяні речовини [4, I, с. 263]; *Ароматизувати*. 1. Надавати чому-небудь приємного аромату. 2. *хім.* Утворювати ароматичні вуглеводні з інших сполук [4, I, с. 263]; *Аспід*¹. 2. *перен.* Зла, підступна людина [4, I, с. 26]; *Бісерний*. // Зробл. із бісеру [4, I, с. 535]; *Благовісник*. 1. *бібл.* Проповідник Слова Божого. 3. (з *великої літери*). Народна назва християнського свята Собору Архангела Гавриїла (26 березня ст. стилу) [4, I, с. 540]; *Благовістити*. 1. *що, про що і без дод.*, *бібл.* Проповідувати сповіщати добру звістку про спасіння людства через Ісуса Христа [4, I, с. 541]; *Благоволити*. 1. *тількинедок.*, *до кого, кому, заст.* Бути доброзичливим, прихильним, приязним до когось [4, I, с. 541]; *Блаженний*. 2. *у знач. ім.* блаженний, блаженна. У римо-католицькій і греко-католицькій церквах – подвижник, прославлений у процесі беатифікації [4, I, с. 546–547].

У СУМ 20 спостерігаємо синтаксичну видозміну пояснення слів, порівняно з СУМ 11 та ВТССУМ: *Благовіщення*, *церк.* Сповідання Діви Марії архангелом Гавриїлом про народження Сина Божого Ісуса Христа 7 квітня. Одне з великих християнських свят [1, с. 54] – *Благовіщення* (з *великої літери*). Християнське свято, встановлене на честь сповіщення Діви Марії архангелом Гавриїлом про непорочне зачаття та народження нею Ісуса Христа [4, I, с. 541]; *Благодать*. 1. *ц.-с.* У релігійному уявленні – щедроти, дари, ласка невідомих, таємничих сил [3, I, с. 192] – *Благодать*. 1. У релігійному уявленні – щедроти, дари, ласка невідомих, таємничих сил [1, с. 54] – *Благодать*. 1. *бібл.* Щедра милість Бога, дарована людині незалежно від її заслуг [4, I, с. 541]; *Благочестя*, *книжн.*, *заст.* 1. Додержання приписів релігії; побожність, набожність [3, I, с. 195; 1, 55] – *Благочестя*, *рел.-церк.* Істинне шанування Бога, прийняття Божих істин і виконання заповідей; побожність, набожність [4, I, с. 546] та ін.

Іноді СУМ 20, на відміну від СУМ 11 чи ВТССУМ, подає дещо розширену або уточнену

характеристику слів, порівн.: *Апостол*. 3. Церковна книга, що містить „Діяння апостолів” та їхні „Послання” [3, I, с. 55; 1, с. 22] – *Апостол*. 3. (з *великої літери*). Церковна книга, що містить „Діяння апостолів” та їхні „Послання” [4, I, с. 249]; *Архімандрит*. Найвище духовне звання в монахів; титул ігумена монастиря [3, I, с. 64–65; 1, с. 25] – *Архімандрит*. *У православ'ї* – найвище духовне звання в монахів; титул ігумена монастиря [4, I, с. 270]; *Аспід*¹. Рід отруйних змій [1, с. 26] – *Аспід*¹. 1. Отруйна змія, поширена в *Австралії* [4, I, с. 277]; *Благодійність*, *дорев.* Подавання приватними особами матеріальної допомоги, підтримки бідним сиротам та ін. [3, I, с. 192] – *Благодійність*. *Добровільна безкорислива пожертва* фізичних або юридичних осіб у вигляді матеріальної, *фінансової, організаційної чи іншої* допомоги [1, с. 54–55] – *Благодійність*. Добровільна безкорислива пожертва – матеріальна, фінансова, організаційна, *інформаційна* та ін. [4, I, с. 542] та ін.

У СУМ 20, на відміну від СУМ 11 чи ВТССУМ, інколи звужено характеристику слова, порівн.: *Аміль*. 1. *стердж.* *част.* *Уживається як заключне слово в молитвах, проповідях*; вірно, істинно. 2. *у знач. ім.*, *невідм.* (звичайно як *присудок*). Кінець, усе скінчено [3, I, с. 39; 1, с. 16] – *Аміль*, *присл.* 1. *бібл.* Безперечно, безсумнівно, правильно, істинно. 3. *у знач. пред.* Кінець [4, I, с. 193]; *Архінастир*. *Стара* шаноблива назва вищих чинів та духовенства (єпископа, митрополита та ін.) [3, I, 65; 1, с. 25] – *Архінастир*. Шаноблива назва вищих чинів та духовенства (єпископа, митрополита та ін.) [4, I, с. 270]; *Благовістити*. 2. *перен.*, *уроч.* Виголошувати, зачитувати проповідь; *сповіщати, повідомляти про що-небудь* [3, I, с. 192; 1, с. 54] – *Благовістити*. 3. *перен.*, *уроч.* Виголошувати, зачитувати проповідь [4, I, с. 541] та ін.

У СУМ 20 не подано таких значень: *Агнець*. 1. // *перен.*, *ірон.* Про покірливу, лагідну, сумирну людину [3, I, с. 17; 1, с. 7]; *Благочестя*, *книжн.*, *заст.* 2. Православна віра, православ'я [3, I, с. 195; 1, 55].

У СУМ 20 не подано слів *благоустроєність*, *благословляючий*.

Як бачимо, СУМ 20 значно менше (як для одного тому), порівняно з ВТССУМ, вилучив лексичних одиниць зі свого реєстру. Як зауважено в передмові, це такі лексеми, що вийшли з сучасного вжитку (до того ж немає підстав сподіватися, що вони активізуються у певній осяжній перспективі): росіянізми, невдалі кальки, замінені на питомі українські слова, та слова, написання яких змінилося [4, I, с. 7–8].

Порівняно з СУМ 11 та ВТССУМ, у СУМ 20 в окремих словах змінено порядок подання значень:

Благодійний. 1. Який дає, приносить добро, користь; корисний. // Благотворний, добрий. 2. *дорев.* Признач. для подавання матеріальної допомоги бідним, сиротам та ін. [3, I, с. 192], *Благодійний*. 1. Який дає, приносить добро, користь; корисний. // Благотворний, добрий. 2. *заст.* Признач. для подавання матеріальної допомоги бідним, сиротам та ін. [1, с. 54] – *Благодійний*. 1. Признач. для подавання матеріальної допомоги бідним, сиротам та ін. 2. Який дає, приносить добро, користь; корисний. // Благотворний, добрий [4, I, с. 542].

До того ж, у ВТССУМ та СУМ 20 спостерігаємо певні зміни в значеннях, зумовлені змінами в суспільстві, порівн.: *Область*. 2. Адміністративно-територіальна одиниця в СРСР, що є частиною союзної республіки [3, V, с. 520] – *Область*. 2. Адміністративно-територіальна одиниця в Україні [1, с. 640]; *Хрест*. 2. Відзнака, орден, що має форму такого предмета, в дореволюційній Росії, а також у ряді зарубіжних країн [3, XI, с. 139] – *Хрест*. 2. Відзнака, орден, що має форму такого предмета [1, с. 1352].

Значна частина лексем набула додаткових значень та відтінків: *апостол* „посланець Ісуса, який проповідував його вчення” → (з вел. літери) „церковна книга”, „визначний послідовник і проповідник якого-небудь учення”; *пророк* „проповідник волі Божої” → „провісник майбутнього” → „той, хто переконливо, безпідставно передбачав що-небудь”; *вождь* „проводир війська племені” → „ідейний і політичний керівник громадського руху, партії, класу; керманич”; *ідол* „у язичників – статуя, що зображає бога; бовван, божок” → „про того, кого обожнюють” → „про нетямущу людину”; *неблагонадійний* „якому не можна довіряти, на якого не можна надіятися” → „який з політичного погляду викликав недовіру у влади”; *Трійця* „триєдине Божество” → „трисвічник”, „про осіб, що пов’язані між собою близькими стосунками”; *преподобниця* „свята, праведна” → „красуня” тощо. До того ж, чимало церковнослов’янських кореневих морфем з часом набули нових семантичних відтінків, переосмислень, а також звукових змін та поєдналися з різними службовими морфемами (особливо це стосується слів на *-ість* замість *-ость* та *-ання, -ення, -іння* замість *-ніє*), що також привело до семантичної зміни таких слів – вони набули додаткових значень, відтінків чи стилістичних маркувань.

У межах семантичних явищ простежуємо передовсім активність метафоризацій, яка у словниках позначена відповідними стилістичними ремарками. Так, з позначкою *перен.* з’явилися такі нові метафоризовані слова чи значення слів: *апостол* „*перен.*, *книжн.*, визначний послідовник і проповідник якого-небудь учення, ідеї та ін.”, *воскресати* „*перен.*, внутрішньо оновлюватися,

ставати знову життєздатним, працездатним та ін.; оновлюватися”, *глашатай* „*перен.*, *уроч.*, той, хто прилюдно проголошує що-небудь і бореться за його здійснення”, *євангеліє* „*перен.*, *ірон.*, книга, в якій викладені основні принципи, правила чого-небудь” та ін.

Явище метафоризації суттєво торкнулося дієслівних (*благовістити* „*перен.*, *уроч.*, виголошувати, зачитувати проповідь”, *лицедіяти* „*перен.*, приховуючи правду, грати певну роль”) та іменникових (*аз* „*тільки мн.*, *перен.*, первісні, початкові відомості”, *азбука* „*перен.*, основні засади, найпростіші положення”, *прапор* „*перен.*, керівна ідея, гасло, програма”, *прах* „*перен.*, залишки давніх часів і звичаїв”, *празник* „*перен.*, подія або особа, що приносить комусь радість”) номінацій. Велика кількість переносних значень з’явилася у найменуваннях осіб: *agneць* „*ірон.*, *перен.*, про лагідну, спокійну людину”, *жертва* „*перен.*, той, хто терпить різні неприємності”, *лицедій* „*перен.*, людина, яка вміє маскувати свої думки”.

Нові переносні значення слів спостерігаємо переважно з ремарками *розм.*, *жарт.* чи *ірон.*, рідше *зневажл.*, які постали внаслідок уживання цих лексем з відповідною оцінною характеристикою: *премудрий* „*розм.*, складний, заплутаний”, *благоволити* „*ірон.*, виявити бажання, охоту зробити що-небудь”, *златоуст* „*жарт.*, *ірон.*, красномовний балакун”, *келія* „*перен.*, *жарт.*, невелика кімната самотньої людини”, *поблагословити* „*жарт.*, побити кого-небудь”, *лицедій* „*перен.*, *зневажл.*, посередній або поганий актор”, *прах* „*перен.*, *зневажл.*, про кого-небудь мерззеного, нікчемного”, *скверна* „*перен.*, *зневажл.*, про підлу, мерзенну людину”. Позначки *зневажл.* Зазвичай мають новотвори з певними афіксами: *алілуйко*, *алілуйчик*, *алілуйщина*, *патріарххальщина*.

Значна частина слів з кореневими морфемами церковнослов’янського походження за допомогою різних службових морфем утворилася на позначення нових понять уже значно пізніше. Так, грецькі лексеми, що прийшли через церковнослов’янську мову, *історія*, *аромат*, точніше їх кореневі морфеми, відображені в таких словах значно пізнішого формування: *істмат*, *історизм*, *історичність*, *історійка*, *історик*; *ароматизатор*, *ароматизація*, *ароматизований*, *ароматизувальний*, *ароматизувати*. А церковнослов’янські кореневі морфеми *юдей*, *крат* відображені в таких похідних та складних словах *юдофоб*, *юдофобство*, *юдофіл*, *юдофільство*; *кратне*, *кратність*, *двократний*, *многократний*, *однократний*, *п’ятикратний*, *стократний*, *трикратний*, *троєкратний*, *чотирикратний*.

Отже, аналіз відображення церковнослов’янізмів у словниках української мови засвідчив, що більшість слів мають однакове відображення в тлумачних словниках сучасної української мови.

Але є й чимало таких, що набули нових значень або деякі значення втратили. Втратилися переважно застарілі або рідковживані значення у ВТССУМ та СУМ 20, порівняно з СУМ 11: *глава, глас, паче, супруга*. Так, ВТССУМ чимало слів вже не подає, насамперед це стосується лексем зі структурним компонентом **благо-**: *благотупість, благообразний, благословляющий, благотворитель, благоуханный*. Хоча деякі слова, на нашу думку, варто було б залишити, оскільки їх сьогодні досить часто використовують у живому мовленні, вони є колоритними та більш емоційно навантаженими в певних ситуаціях спілкування, аніж їхні синоніми: *ад* – замість *пекло, хранитель* (особливо у прикладці *Ангел-Хранитель*), *хранителька* – замість *хоронитель, хоронителька*.

Деякі церковнослов'янізми з неповноголоссям або не зафіксовані у ВТССУМ (*благотворитель, благоуханный, вражда, врем'я, глагол, хранитель*), або не зберегли своїх первинних значень (*глава, глас*), або втратили стилістичні позначки типу *ц.-с.* (*брань, владика, врата*). Хоча деякі слова представлені ВТССУМ і не подані в СУМ 11 (наприклад, *вражда, златник, можновладник, облагозвучений, оглав, предвік, предківський, през* та ін.).

Проте найпомітніші зміни спостерігаємо в СУМ 20: значне поповнення новими лексемами або окремими значеннями, які з різних причин не були відображені в попередніх словниках. Так, зокрема, тут досить повно представлено лексику

Святого Письма, тому й чимало слів найчастіше фіксуємо з позначкою *бібл.* Біблійні значення додалися до таких слів, як *Агнець, Амін, Архангел, благовістити, благодать, благословляти* та ін. Деякі лексеми набули релігійно-церковного стилістичного маркування – отримали позначку *рел.-церк.*: *благовіст, благовіститель, благочестивий, блаженніший*.

Отже, можемо констатувати, що СУМ 20 для сучасної української мови – це певний крок уперед порівняно з попередніми словниками, насамперед тому, що неабияку роль у доборі лексики до цього словника відіграло уведення слів, зафіксованих з такого авторитетного джерела, як Святе Письмо, що дало змогу повернути чимало призабутих, але сьогодні широко використовуваних лексем з релігійними значеннями, які своїми коренями сягають церковнослов'янської мови.

Література

1. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і голов. ред. В. Бусел. – К. ; Ірпінь : ВТФ „Перун”, 2003. – 1440 с.
2. Пилинський М. Словник і культура нашої мови / М. Пилинський // Мовознавство. – 1971. – № 5. – С. 75–87.
3. Словник української мови: в 11 т. / за ред. І. Білодіда. – К. : Наук. думка, 1970–1980. – Т. I–XI.
4. Словник української мови: у 20 т. / за ред. В. Рунівського. – К. : Наук. думка, 2010. – Т. I. – 911 с.

В статье освещены вопросы о функционировании лексических значений тех или иных церковнославянизмов в толковых словарях украинского языка, то есть проанализированы сходство или различие использования лексических значений в словарном пространстве.

Ключевые слова: церковнославянский язык, украинский язык, церковнославянизмы, лексическое значение, семантика.

The article highlights the issue of the functioning of lexical meanings of some of the church Slavonic in explanatory dictionaries of the Ukrainian language, that analyzed the similarity or difference between the use of their lexical meanings in space between vocabulary.

Keywords: Church Slavonic language, Ukrainian language, Church Slavonic words, lexical meaning, semantics.